

Картографування „нації нізвідки”. Токсичний вплив „імперського знання” та виклики деколонізації

Микола Рябчук,
кандидат політичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України

Mykola Riabchuk,
Candidate of Political Sciences,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of the NAS of
Ukraine

ORCID 0000-0002-7284-4486
riabchuk@gmail.com

Анотація. У статті досліджуються причини тривалої відсутності України на ментальних мапах більшості європейців і жителів цілого світу. До 1991 р. це пояснювалося відсутністю України на політичних мапах: панівна у світовій політичній думці тенденція ототожнювати нації з державами робила автоматично всі бездержавні нації „невидимими” — зводила їх до рівня етнічних груп, якими опікуються переважно етнографи. Поява України на політичних мапах після здобуття незалежності не розв’язала проблеми: формальна „видимість”, виявляється, зовсім не гарантує адекватного сприйняття країни, а відтак і ефективної щодо неї політики. Відсутність належної міжнародної реакції

на російську агресію в Україні 2014 р. та подальшу гібридну війну стала наочним виявом такої неадекватності, не до кінця подоланої навіть після повномасштабного російського вторгнення. Стаття показує, що головною причиною тривалої української „невидимості”, як і теперішніх когнітивних непорозумінь, є некритичне засвоєння світовою спільнотою російського погляду — як на саму Росію, так і на колонізовані нею народи. Цей погляд артикулюється системою наративів, розроблених імперією з метою підірвати суб’єктність підкорених націй, зробити їх практично невидимими й нечутними для решти світу і маловартісними, неповноцінними для самих себе. Ева Томпсон, слідом за Едвардом Саїдом, окреслює цю дискурсивну систему як „імперське знання”. Впродовж двох останніх століть імперія успішно інституціалізувала й поширила його у світі як нібито „знання наукове”, а тому беззаперечне, нормалізоване, піднесене до рівня „загальновідомих істин”, що не підлягають сумніву. Стаття доводить, що саме нормалізація та інтерналізація цього знання у світі значною мірою обумовили хибну політику тамтешніх урядів щодо Росії та України. Його фальшиві постулати сприяють і досі глобальному проникненню російської антиукраїнської пропаганди, перешкоджаючи об’єднаній міжнародній відповіді на російську агресію. У статті обґрунтовується потреба й основні напрями деконструкції цього „знання”, насамперед в академічній сфері, в рамках поточних глобальних процесів деколонізації.

Ключові слова: Україна, Росія, імперське знання, російсько-українська війна, деколонізація.

Mapping a „Nowhere Nation”. The Toxic Spell of „Imperial Knowledge” and Challenges of Decolonization

Abstract. The article explores the reasons for the protracted absence of Ukraine from the mental maps of most Europeans and people elsewhere. Until 1991, this was explained by the absence of Ukraine on political maps and the prevailing tendency to identify nations with states that made stateless nations politically „invisible”. The appearance of Ukraine on political maps after its independence did not solve the problem: formal „visibility” could not guarantee adequate perception of the country and, consequently, effective policy toward it. The lack of an adequate international response to Russia’s aggression in Ukraine in 2014 and the subsequent hybrid war was a clear manifestation of this inadequacy, which has not been fully overcome even after the 2022 full-scale Russian invasion. The article proves that the main reason for Ukraine’s „invisibility”, as well as current cognitive misunderstandings, is the uncritical adoption by the international community of the Russian point of view, both on Russia itself and on the peoples it colonized. This point of view is articulated by a system of narratives developed by the empire with the primary goal to deprive the subjugated nations of any agency, to make them virtually invisible for the rest of the world and inferior for themselves. Ewa Thompson defined this system of narratives as „imperial knowledge”. Over the past two centuries, the empire has successfully institutionalized and disseminated it in the world as allegedly „scientific” and therefore unquestionable; normalized, elevated it to the level of „common wisdom” that should not be questioned. It was the international normalization and internalization of that knowledge that contributed to the misguided policies of most governments toward both Russia and Ukraine. Its false postulates still contribute to the global penetration of Russian anti-Ukrainian propaganda and preclude a unified international response to Russian aggression. The article proposes a radical deconstruction of that „knowledge”, within the ongoing global processes of decolonization.

Key words: Ukraine, Russia, imperial knowledge, Russian-Ukrainian war, decolonization.

Постановка проблеми. Гучна поразка російських військ під Києвом навесні 2022 року та їхня неспроможність захопити Україну, як планувалося, за кілька днів виявилися несподіванкою не лише для московського керівництва, затруєного власною пропагандою, а й для більшості західних урядів, які, попри цілком іншу політичну позицію, здебільшого поділяли російські уявлення і щодо гаданої російської сили та величі, і щодо української слабкості й неспроможності. Причина цієї епістемологічної схожості між політичними опонентами у їхньому ставленні до України заслуговує докладнішого аналізу, оскільки її з’ясування дає можливість деконструювати ті спільні ідеологічні засновки і ментальні шаблони, які ту подібність обумовили. В основі обох уявлень про Україну — і російського, і західного — лежить, імовірно, та сама ідеологічна матриця, сформована в основному російськими ідеологами і поширена й нормалізована як буцімто „об’єктивна істина” на Заході. Для аналізу цієї ідеології доцільно застосувати

метод історико-культурологічного аналізу, запропонований Евою Томпсон у книзі „Імперське знання. Російська література і колоніалізм” [2000] та Ларі Вулфом у книзі „Винайдення Східної Європи: Мапа цивілізації у свідомості епохи Просвітництва” [1994], а також історико-дискурсивний аналіз британського і французького „орієнталізму” як засобу домінування над Сходом, запропонований Едвардом Саїдом в однойменній книзі [1978]. Ключовою в усіх цих дослідженнях є концепція „імперського знання” як системи наративів, вироблених імперією для ошляхетнення власного іміджу, власної величі та всесвітньої універсальності і водночас для приниження і применшення підпорядкованих їй народів, позбавлення їх голосу, видимості й суб’єктності.

Мета дослідження полягає, таким чином, у з’ясуванні основних ідеологічних підвалин російського „імперського знання” про Україну та про уявне „спільне” українсько-російське минуле, поширення й утвердження основних елементів цього „знання” у світі та його вплив на сприйняття (чи, радше, несприйняття) України в світі впродовж XIX–XX ст. і аж до 2014–2022 років. **Завдання** статті — полегшити деконструювання імперського „знання” як на фактологічному, так і, особливо, на концепційному рівні і посприяти таким чином нейтралізації його токсичного впливу у різних країнах світу.

Виклад основного матеріалу.

1. Імперське знання. Гучний провал Росії у досягненні задекларованих цілей у перші дні, тижні, а згодом і місяці тотального військового вторгнення в Україну пояснюють насамперед двома фатальними прорахунками Москви: завищеною оцінкою своїх власних сил і спроможностей та недооцінкою здатності України до опору. Обидві помилки зумовлені системними вадами путінської системи: її авторитарною жорсткістю, яка перешкоджає ефективному потоку інформації, особливо якщо ця інформація невітшна для начальства; та засадничо упередженим, ідеологічно викривленим уявленням росіян про самих себе і, особливо, про українців, унаслідок чого реакція на різноманітні виклики й ситуації виявлялася часто неадекватною. Це уявлення квінтесенційно сформулював Владімір Путін у своїх сумнозвісних сентенціях про те, що Україна — це „навіть не країна”, і що українці та росіяни — „один народ”. Упродовж багатьох років російські політики та ідеологи зятято повторювали цю мантру і детально її розвивали. А в липні 2021 року сам Путін опублікував на кремлівському офіційному сайті квазіісторичний трактат, у якому доводив, що Україна ніколи не існувала і не повинна існувати як окрема від Росії нація.

„Заперечення України”, безумовно, не є винаходом Путіна. Воно було наріжним каменем російської (імперської) ідентичності з моменту винайдення „Росії” в першій чверті XVIII століття. Україні випало стати центральним елементом цієї конструкції, оскільки перетворення євразійської Московії на європейську „Росію” за часів Петра I вимагало присвоєння імені та спадщини Київської Русі – середньовічного державного утворення, яке було насамперед протоукраїнським і протобілоруським і

лише дуже віддалено й маргінально проторосійським. Для присвоєння тої спадщини було вигадано політичну тяглість між Києвом XII ст. та Московією XVII ст. і сконструйовано квазілатинську назву „Русь-сія/Рос-сія”, яка давала змогу семантично прирівняти Московське царство до Київської Русі.

Ця невибаглива термінологічна маніпуляція (Русь = Росія) мала, однак, далекосяжні наслідки, оскільки легітимізувала претензії Москви на всю історію Русі (хоча та мала до неї дуже маргінальний стосунок), легітимізувала так само претензії на всю її територію (хоча її історичне ядро вже кілька століть було частиною зовсім іншої держави — Речі Посполитої) а головне – делегітимізувала саме існування українців і білорусів, для яких у цьому міфічному московсько-„руському” наративі просто не лишалося місця: їх було дискурсивно перетворено в регіональний різновид „росіян” (тобто, точніш, у різновид московитів, що перейменувалися в „росіян”). Українці, які все ж наполягали на своїй окремій ідентичності, намагалися зберегти свою мову як повноцінний засіб спілкування і розвинути високу культуру поза межами дозволеного етнографізму, небезпідставно сприймалися як вороги, підризна сила, що загрожує цілісності та легітимності імперії. Україна залишалася небезпечним свідком історичної крадіжки, нездоланною перешкодою на шляху до повного й беззастережного привласнення спадщини Русі. Вона була справді чужорідним тілом на чудовій міфологічній картині. Цю перешкоду слід було неодмінно поглинути, перетравити, привласнити — або знищити.

Відтак російське ставлення й російська політика щодо України були забарвлені екзистенційною тривогою — не лише тому, що без України Росія переставала бути імперією в геополітичному сенсі, як це слушно зауважив Збігнев Бжезінський, а й тому, що переставала бути імперією за своєю культурною й психологічною суттю. Без України росіяни мусили б ретельно переглянути свою ідентичність, винайти новий історичний наратив, який би виводився з Москви, а не з Києва, й розробити нову ідею російськості, яка б не включала до себе Україну як складову частину. Тобто Росія у підсумку мала б стати „нормальною” європейською національною державою в межах фіксованих, міжнародно визнаних і загальноприйнятих кордонів, а не імперією, що постійно розширюється, з месіанськими претензіями і хворобливими ресентиментами.

Путін не винайшов нічого нового у своєму палкому запереченні незалежної України, а лише реанімував українофобські ідеї російських філософів XIX — початку XX століть — ідеї, які були мудро замінені Радянським Союзом на більш витончену (і підступну) теорію „зближення й остаточного злиття братніх народів”. Путін, який звинувачує більшовиків у руйнуванні імперії та „винайденні” різних радянських національностей, яких ніколи буцімто не існувало, фундаментально помиляється. Тому що більшовики якраз, насправді, порятували імперію, пішовши на певні тактичні (тимчасові й суворо контрольовані) поступки національним рухам на її околицях, тобто зробили те, що їхні опоненти-монархісти на чолі з улюбленим героєм Путіна

генералом Денікіним не хотіли навіть обговорювати — і тому й програли. Путін, як і його попередники-монархісти, справді „одержимий Україною та її унікальним значенням для російської національної ідентичності... Для нього "розкол" 1991 року, що призвів до незалежності України, розтяв російське національне тіло, позбавивши Москву не лише мільйонів "одноплемінників" та обширних "історичних російських земель", а й, головне, найціннішої і найдавнішої частини "російської" історії" [Torbakov, 2023]. Єдина новація, яку Путін вніс у цей українофобський світогляд, була не в теорії, а на практиці. Він заповзвся вирішити „українське питання” раз і назавжди, розв’язавши геноцидну війну.

Як і слід було очікувати, заангажоване, ідеологічно викривлене бачення дійсності унеможливило як адекватне сприйняття фактів, так і їхню розумну інтерпретацію. Оскільки Україна програмно оголошувалася „навіть не країною”, а українці визначалися як „один народ” з росіянами, все, що суперечило цьому поглядіві, ігнорувалося або применшувалося як несуттєве, тимчасове, екзогенне, штучне — дрібне відхилення від уявної („загальноруської”) нормальності, яке можна легко виправити відповідною соціальною інженерією.

Україна сама посиляла неоднозначні сигнали російським ідеологам, бо ж у 1990-х роках лише частина українців (приблизно третина населення) твердо стояла за радикальний розрив із комуністичним минулим (яке розглядалося також як колоніальне) і за швидку і повноцінну інтеграцію в євроатлантичні структури. Інша частина, „мовчазна більшість”, неохоче відмовлялася від звичного способу життя в незручній, але „своїй” пострадянській комуналці на користь невідомої й невизначеної „європейської спільноти”, у якій, як постійно підкреслювали пострадянські політики, „на нас ніхто не чекає”. Українці, на відміну від росіян, не були антизахідними, проте наївно сподівалися поєднати ціннісно несумісні орієнтації: прилучитися до європейської модерності, але зберегти при тому зв’язки з архаїчно-міфічною православно-східнослов’янською спільнотою; прийняти європейську демократію, свободу і верховенство права, але зберегти неформальні інституційні практики дедалі авторитарнішої пострадянської „Євразії”.

Багато спостерігачів плутали цю амбівалентність з „проросійською” орієнтацією, а російські політики та ідеологи вірили в неї особливо охоче. І ті, й ті нехтували при тому двома глибинними чинниками, які, зрештою, й визначили „євроатлантичний” дрейф України. Одним із них був низовий український патріотизм, який у всіх критичних ситуаціях (наприклад, у конфлікті з Росією за острів Тузла 2003 року) виразно брав гору над залишковою прив’язаністю до уявної східнослов’янської спільноти і, врешті, привів до радикального з нею розриву. А другим недооціненим чинником була істотно відмінна — більш індивідуалістична й анти-авторитарна — політична культура, яку українське суспільство зберегло попри століття русифікації та радянської. Ця відмінність стала особливо помітною у 2000-х роках, коли українські правителі пробували безуспішно наслідувати авторитарні практики своїх російських і білоруських колег.

У 2012 році, за даними соціологів, прозахідні настрої в українському суспільстві вперше переважили над „східнослов'янськими”. Це відбивало, з одного боку, загалом очевидну цивілізаційну привабливість Заходу та ЄС як одної з його ключових інституцій, вплив притаманної їм „м'якої сили”, а з другого боку, було також результатом певних внутрішніх змін в українському суспільстві, яке залишалося протягом усіх пострадянських років відносно вільним, відкритим і плюралістичним. Зміна поколінь, імовірно, також відіграла роль, як і зростання авторитаризму в сусідній Росії, яке ще більш підірвало привабливість цієї країни та „євразійського” вибору, який вона уособлювала. Революція гідності 2013–2014 рр. стала у певному сенсі наслідком і водночас символом цього проєвропейського вибору, каталізатором істотних ментальних змін у суспільстві, чинником, що кардинально прискорив його політичну вестернізацію. Російське вторгнення 2014 року фактично поклато край тривалій амбівалентності України, завдавши смертельного удару по залишковій „східнослов'янській” ідентичності багатьох людей, остаточно відсунувши ці уявлення в царину інфантильних фантазій та імперської міфотворчості.

Російська еліта тим часом виявилась абсолютно сліпою й глухою до всіх цих змін. Тамтешні політики й політологи воліли й далі ігнорувати або применшувати все, що не вписувалося в їхній звичний погляд на Україну як „навіть не країну” (за висловом Путіна) і на українців як буцімто „один народ” із росіянами. Відповідно до цих настанов, переконливе голосування українців за незалежність у 1991 р. (понад 90%) інтерпретувалося як суто економічне, зманіпульоване опортуністичними посткомуністами та націоналістами, які обманом і демагогією змусили довірливе населення проголосувати за те, що його насправді ніколи не цікавило. Так само й Помаранчева революція 2004 року інтерпретувалася не як знаменний прояв громадянської активності та реального народовладдя, а як західна змова, спрямована проти Росії. (Українці, за цією імперською логікою, не здатні самі по собі піднятися на захист свободи, гідності та справедливості, їм мусили заплатити за це підступні західні спонсори). Та сама інтерпретаційна рамка була застосована й до Євромайдану 2013–2014 рр. І навіть провал „російської весни” та проєкту „Новоросія” на Південному Сході України у 2014 не змусив російських ідеологів переглянути звичний погляд на українців як на „майже росіян”, що їх націоналісти (горезвісна „хунта”) обманом чи силою втягнули у штучний проєкт державонацієтворення, до якого їм насправді немає жодного діла, жодного інтересу і жодної потреби його захищати. Російська еліта, схоже, просто спроектувала на українців своє власне становище і свої ціннісні настанови — політичної кліки, яка захопила державу і встановила безконтрольне панування над пасивним населенням.

Усі ці фальшиві погляди й упереджені інтерпретації виходять далеко за межі звичайної зверхності, характерної для всіх імперських націй стосовно своїх колоній („менших людей меншого світу”, як сказав би Едвард Саїд). У російському випадку зневажливе ставлення до України ґрунтується на послідовній, докладно розробленій системі квазіісторичних припущень

та аргументів, які відбивають потужну імперську ідеологію і надають специфічного значення всьому, що потрапляє в поле її інтересів. Ця ідеологія химерним чином ставить Україну у саме осереддя російської ідентичності і породжує в росіянах відчуття внутрішньої неповноти і неповноцінності (онтологічну непевність), допоки Україна (і Київ як найцінніша частка російського уявного „Я”) не включена до Росії не лише символічно, а й фізично.

Російські імперські мислителі артикулювали це відчуття задовго до Путіна. Ще у 1911 році Пьотр Струве уявляв собі (можливе) відокремлення України в апокаліптичних термінах: якщо це станеться, писав він, результатом буде „гігантський і безпрецедентний розкол російської нації... справжня катастрофа для держави і для народу” [Струве, 1912, с. 85]. Іван Ільїн, улюблений фашистський філософ Путіна [Snyder, 2018], стверджував у 1938 році: „Український сепаратизм — це штучне явище, позбавлене реальних підстав. Він виник з амбіцій вождів і міжнародних загарбницьких інтриг... Малоросію і Великоросію пов’язують між собою віра, плем’я, історична доля, географічне положення, економіка, культура і політика. Іноземці, які готують розчленування, повинні пам’ятати, що вони оголошують цим усій Росії вікову боротьбу” [Ильин, 1938/2017].

Усю цю систему імперських, ідеологічно обґрунтованих наративів ми можемо означити як „імперське знання” — набір фактів, вигадок та інтерпретацій, спрямованих, з одного боку, на звеличення імперії, її нібито великої, універсальної культури та унікальної історичної ролі, а з іншого — на приниження, маргіналізацію або й привласнення культур підлеглих народів та монополізацію даного Богом (чи Історією) права промовляти від їхнього імені. Це дає змогу імперії позбавити підлеглі народи власного голосу, видимості і, взагалі, суб’єктності [Thompson, 2000].

Починаючи з XVIII століття імперія інституціоналізувала ці наративи у шкільній та університетській освіті, високій та масовій культурі, політичних дискурсах, церковних практиках, імперських законах і громадянських ритуалах. Вона розвинула „імперське знання” як цілісну пояснювальну систему для всього, що стосується її історії та поточних відносин зі зовнішнім світом і власними колоніями. Це можна визначити, слідом за Едвардом Саїдом, як особливий російський стиль „домінування, реструктуризації та здійснення влади” над підлеглими народами [Said, 1978, р. 3]. Чи, як сказав би Ларі Вулф, „стиль інтелектуальної майстерності, що інтегрує знання і владу, забезпечуючи домінування й субординацію” і відтак придатний не лише для риторичних вправ, але й для „реальних завоювань” [Wolff, 1994, р. 8].

Упродовж XIX ст. це токсичне, супрематистське, маніпулятивне „імперське знання”, вироблене й поширене російськими державними інституціями та ошляхетнене й легітимізоване відданими імперськими інтелектуалами, зробилося міжнародним. Воно потужно вплинуло на західні академічні кола, медіа, масову культуру і повсякденні уявлення людей Заходу — так званий „здоровий глузд”. Світ сприйняв і нормалізував те „знання” як буцімто об’єктивне, загальновизнане, науково доведене. Банальні істини не потребують доказів, не допускають сумнівів і не передбачають

проблематизації. Нема потреби доводити „загальновідоме”. Всі ж бо й так знають, що Росія — „тисячолітня”, тож нема потреби перевіряти, чи існувала вона насправді до XVIII ст. Усім відомо, що українці і росіяни — дуже близькі народи, етнічно споріднені й історично тісно пов’язані, тож нема сенсу запитувати, а чи знали вони взагалі що-небудь одне про одного до кінця XVII ст. Усі чули, що Крим ніколи не був українським, а став таким лише з примхи Хрущова, тож питання про попередні п’ятсот років цього півострова, про автохтонів, які там жили й мали свою державу, загарбану Російською імперією, навіть не виникає. Здоровий глузд надійно захищає стереотипні уявлення від здорового скепсису і квестіонування. Раз утвердившись і нормалізувавшись, імперське „знання” самовідтворюється надалі без особливих зусиль.

Домінування цього „знання” у світі пояснює, зокрема, чому Україна впродовж кількох століть була невидимою для західного погляду і навіть після появи у 1991 р. на політичній мапі Європи залишалася донедавна великою білою плямою на мапах ментальних. Це пояснює також, чому відвага й стійкість України перед російською агресією виявились такою великою несподіванкою не лише для Москви, а й для більшості країн Заходу: вони поділяли той самий погляд на Україну як безнадійно скорумповану, дисфункціональну державу, з глибоко розділеним, майже розколотим суспільством. Ставлення Заходу і Росії до України відрізнялося політично, але не епістемологічно. І це додатково показує глибину проникнення російського „імперського знання” в західні суспільства, рівень засвоєння і нормалізації його найтоксичніших міфів і ментальних кліше й унаочнює механізми поширення в світі російських пропагандистських дискурсів та фейкових аргументів.

2. „Нація нізвідки”. Тривалу відсутність України на міжнародних ментальних мапах можна пояснити як результат її відсутності на політичних мапах — і навпаки. У 1918 році Україна зробила короткотривалу спробу заіснувати принаймні на деяких із них, проте це не допомогло їй здобути міжнародне визнання і дістати скільки-небудь значну підтримку. Члени Антанти навіть після падіння царизму зберігали союзницькі зобов’язання щодо Росії і воліли домовлятися з безнадійним Денікіним чи навіть з більшовиками, але не з невідомими і, здавалося б, випадковими українцями. Тимчасовий союз із кайзерівською Німеччиною лише погіршив імідж (і перспективи) українців в очах членів Антанти, які, зрештою, виявились у тій війні переможцями, а отже, й тими, хто пише історію, зокрема й законодавчо. Благодатні вілсонівські принципи, які давали бездержавним східноєвропейським народам право на самовизначення, не поширились після Першої світової війни на українців і білорусів, головних мішеней і жертв російського „імперського знання”, інтерналізованого на Заході.

У рамках цього „знання” західним урядам легше було заперечувати геноцидний характер Голодомору, організованого в Україні у 1932—1933 рр. московською владою, і незворушно продовжувати звичний (і прибутковий)

бізнес із більшовиками. Таємна доповідь британських дипломатів, які відраджували свій уряд від будь-якого втручання, вельми показова під цим оглядом: „Правда полягає в тому, що ми, звісно, маємо певну інформацію про голод на Півдні Росії [sic], подібну до тої, що з'явилась у пресі... Проте ми не хотіли б її оприлюднювати, тому що радянський уряд може обуритися і наші відносини з ним будуть зіпсовані” [Carynnyk et al., 1988, p. 397].

Друга світова війна, хоч як це не парадоксально, сприяла подальшій „невидимості” Білорусі й України, хоча обидва народи брали найактивнішу участь у війні і зазнали найбільших втрат — українці в абсолютних цифрах (3,5 млн цивільних і 3 млн солдатів Червоної армії), а білоруси — у відносних (приблизно третина їхнього населення). Обидві країни були винагороджені, за забаганкою Сталіна, членством у новоствореній Організації Об'єднаних Націй, але навряд чи хтось сприймав це фіктивне членство всерйоз: реально воно означало лише пару додаткових місць для переможців-„росіян”, а для українців і білорусів було радше травестією реальних свободи й суверенітету.

Війна пожвавила інтерес до російських студій і надала російським емігрантським ученим додаткові платформи. „Хоча американська славістика назагал була сформована американськими безпековими інтересами та переважно американцями, — пише Сьюзен Сміт-Пітер, — ситуація з російською історією була цілком іншою. На відміну від політології, економіки та інших галузей, які вийшли з досвіду Другої світової війни, російська історія була сформована російськими [пореволуційними] емігрантами, такими як [Міхаїл] Карповіч та Георгій Вернадський, інтереси яких були досить специфічними” [Smith-Peter, 2022]. Обидва вони, а також Ніколай Рязановський, чия „История России” перевидавалася ледь не щорічно з 1968 року як підручник, спиралися на застарілі ідеї Васілія Ключевського, який заперечував будь-яку суб'єктність українського народу і вважав будь-який системний підхід до історії України „відхиленням у берегові течії” [Ключевский, 1956, с. 351]. „Російська історія в США була заснована як форпост школи Ключевського, — стверджує Сьюзен Сміт-Пітер. — Як наслідок, ця галузь успадкувала упереджений погляд на Україну, лише спорадично інтегруючи її в історичний наратив, але й тоді розглядаючи її як об'єкт, а не суб'єкт історії” [Smith-Peter, 2023].

Учені-емігранти були головними ретрансляторами російського „імперського знання” в американському академічному середовищі. Вони вплинули не лише на молодих істориків, а й на кілька поколінь майбутніх журналістів, політиків та інтелектуалів. Ніхто з них не сумнівався, що Росія — це „тисячолітня держава”, заснована в Києві, і не ставив під сумнів безглузду формулу „Київська Росія” *. Друга світова війна лише зміцнила позиції російського „імперського знання” на Заході і ще більше маргіналізувала будь-які спроби його проблематизації та спростування. Радянський Союз, який розпочав війну в 1939 році як союзник Гітлера, вимушено став його

* Ця формула зникла сьогодні з наукових видань, проте й далі репродукується в масових виданнях, зокрема у шкільних підручниках. Див., напр., Антоніна Малей [2023].

противником у 1941 і закінчив відтак війну у почесному статусі члена переможної антигітлерівської коаліції. Це фактично витерло з публічного дискурсу (а почасти і з пам'яті) минулу співпрацю советів із нацистами, а разом і всі інші їхні численні злочини — як під час війни, так і до неї: Великий терор, Гулаг, Голодомор тощо. „Союзницька схема історії”, критично описана Норманом Дейвісом [Davies, 1994; Davies, 1995; Applebaum, 1997], міцно вкоренилася на Заході, сприяючи подальшому просуванню російського „імперського знання” на міжнародній арені.

Для українців це мало особливо трагічні наслідки, оскільки Радянський Союз повсюдно ототожнювався з „Росією” й росіяни, отже, ставали єдиними героїчними учасниками війни. Всі інші національності або замовчувалися, або згадувалися на іншому боці барикад — як нацистські колаборанти. За влучним спостереженням Тімоті Снайдера (з його знаменитої лекції в Бундестазі), „російська зовнішня політика полягає в тому, щоб розділити історію Радянського Союзу на дві частини. Є хороша частина, яка є російською, і є погана частина, яка є українською. Я можу підсумувати це швидше, ніж це зробить вам офіційний меморандум російської зовнішньої політики: визволення — російське, колаборація — українська. Цієї лінії вони дотримуються дуже послідовно, і в цій країні [Німеччині], з величезним ефектом” [Snyder, 2017a; Snyder, 2017b].

Жодні альтернативні погляди та голоси не могли пробитися донедавна крізь це монолітне „імперське знання”, яке набуло статусу наукової істини, даючи змогу його охоронцям відкидати будь-які сумніви й виклики як „націоналістичні відхилення”. Один із фундаторів українознавства в Канаді Орест Субтельний згадував, що „аж до 1980-х років українська історія вважалася багатьма північноамериканськими істориками не лише периферійною, а й інтелектуально підозрілою сферою спеціалізації”, оскільки панувало припущення, що „історик України — це майже за визначенням український націоналіст” [Subtelny, 1993]. Професор Григорій Грабович, багаторічний директор Українського наукового інституту в Гарварді, підтверджує: „Самий термін "Советська імперія" аж до кінця 1980-х років сприймали як очевидний знак того, що текст, де його вжито, не слід серйозно брати до уваги — автор, мовляв, "ультраправий" чи просто несповна розуму. Хто хоче, хай перегляне відповідні бібліографічні джерела: до 1989 року дослідження чи огляди з використанням цього означення можна перелічити на пальцях” [Грабович, 1999, с. 6].

Не дивно, що всього лиш за кілька місяців до розпаду Радянського Союзу Марґарет Тетчер називала сепаратистські претензії України такими ж безглуздими, як і подібні (гіпотетичні) претензії Баварії чи Техасу, а буквально за пару тижнів до проголошення Україною незалежності Джордж Буш-старший застерігав у Києві українців від „самогубчого націоналізму” і закликав залишатися з Москвою та Горбачовим [Devroy & Dobbs, 1991]. Міжнародне визнання української незалежності могло бути проблематичним навіть після розпаду СРСР та підтвердження на референдумі Декларації про

незалежність, коли б Україна, за примхою Сталіна, не була вже членом ООН, тож ніякі „імперські знання”, ані хитрощі російської дипломатії не могли вже цьому формальному визнанню серйозно завадити.

Незалежність де-юре, однак, не забезпечила Україні незалежність де-факто. Західні експерти та міжнародні ЗМІ все ще переважно спиралися на імперські стереотипи (і на оновлену російську пропаганду, яка на них паразитувала), послідовно описуючи Україну як „тимчасове явище”, „сезонну державу”, „розколоту країну” або й, геть зневажливо, „небажану пасербицю горбачовської перебудови”. Похмурі прогнози щодо неминучого розколу України за численними регіональними, етнічними, релігійними та іншими ознаками періодично з’являлись у пресі, доповнюючись апокаліптичними візіями громадянської війни з використанням успадкованої від СРСР ядерної зброї. Україна справді успадкувала величезний ядерний арсенал на своїй території, третій найбільший після Росії та США, проте не мала ані оперативного потенціалу, ані технічних можливостей ту зброю застосовувати (не кажучи вже про юридичну проблему, адже без’ядерний статус був закріплений в українській Конституції). А проте український уряд не хотів віддавати цю зброю просто так, наполягаючи на справедливій компенсації за передачу цієї зброї до Росії, а також на гарантіях безпеки з боку великих ядерних держав. Ці нюанси, однак, досить часто ігнорувалися в міжнародних медіа, де Україну змальовували як потворну агресивну державу з ядерними амбіціями, не схильну до конструктивної співпраці. Обережного й поміркованого Леоніда Кравчука порівнювали зі Слободаном Мілошевичем (як приклад ще одного комуніста, що пересів кон’юнктурно на коня націоналізму), а авторитетне видання „New York Review of Books” рекламувало на своїй обкладинці статтю Абрама Брамберґа промовистим заголовком „Nasty New Ukraine” — „Паскудна нова Україна” [Brumberg, 1992, p. 56] **.

Знадобилося тридцять років і сотні ракет, випущених по українських містах з тих самих важких бомбардувальників, які Україна передала нібито „демократичній” Росії за наполяганням Заходу в середині 1990-х років, щоб визнати свою фатальну помилку і вибачитися за неї, як це недавно зробив Білл Клінтон: „Я відчуваю особисту відповідальність, тому що змусив їх [Україну] погодитися на відмову від ядерної зброї... Ніхто не вірить, що Росія пішла б на цю авантюру, коли б Україна все ще мала ту зброю” [Cook, 2023]. В іншому інтерв’ю Б. Клінтон пригадав свою „тривожну дискусію з президентом Росії в Давосі 2011 року”, яка дала йому відчуття, що „це лише питання часу”, коли той піде війною на Україну. Під час розмови Путін зневажливо відгукнувся про угоду, укладену Єльциним за посередництва США, яка передбачала повагу до території України в обмін на відмову Києва від радянського ядерного арсеналу. „Путін сказав мені в 2011 році — за три

** У листах до редакції проф. Майкл Флаєр відзначив кричущу некомпетентність автора щодо української мови [Flier, 1993], а проф. Петро Потічний звернув увагу на низку інших недоладностей [Potichnyj, 1993]. Проте ці репліки з’явилися на маргінесі видання, тимчасом як агресивний заголовок Брамберґової статті був винесений великими літерами на його обкладинку.

роки до того, як захопив Крим, — що він не згоден з тою угодою. Він сказав: „Я не згоден з нею. Я її не підтримую. Я не почуваюся зв'язаним нею”. І я вже знав, що від того дня війна була лиш питанням часу” [Chaffin, 2023].

Але попри всі ті тривожні сигнали російське „імперське знання” (як про Росію, так і про Україну) майже неподільно панувало в західних умах, медіа та політичних дискурсах аж до лютого 2022 року. Це не означає, що люди на Заході не мали доступу до альтернативної інформації: після 1991 року українознавство стало легітимною галуззю в міжнародній науці, і справді важливі ревізійні тексти почали з'являтися як в академічній, так і популярній пресі. У 1995 році Марк фон Гаген опублікував фундаментальну статтю „Чи має Україна історію?”, в якій звернув увагу на інтелектуальні структури, сформовані специфічними геополітичними реаліями Східної Європи, які „організовували наше мислення про регіон”:

„Оскільки жодної з держав, розташованих нині між Берліном і Москвою, не існувало на момент зародження сучасної історіографії на початку і в середині XIX століття, їхні історії і далі несуть на собі відбиток штучності, несправжності; справжніми державами є Великобританія, Франція, Іспанія, Росія і, з певними застереженнями, Німеччина. Натомість Чехословаччина, Угорщина, Румунія і особливо Україна є підозрілими кандидатами в міжнародному устрої і як би не зовсім заслуговують на прерогативу справжньої державності. Одним із наслідків відсутньої чи обмеженої державності народів Східної та Центральної Європи була відмова цим [„неісторичним”] народам регіону у повній історіографічній легітимності” [Hagen, 1995, p. 659].

Зміна геополітичних реалій у регіоні не призвела до негайної зміни „інтелектуальних структур”, які мали б організувати нове, об'єктивніше знання про регіон. Частково це сталося тому, що згубне російське „імперське знання” виявилось глибоко вкоріненим у ментальності багатьох людей Заходу, в їхніх культурних та історичних стереотипах і мовних кліше. Але також і, можливо, насамперед це сталося тому, що ці „знання” відповідним чином резонували з власним імперським світоглядом людей Заходу, набутим протягом століть колоніалізму, супрематизму та дискурсивного іншування „менших людей меншого світу”. Стаття Джека Метлока „Нація нізвідки”, опублікована майже через десять років після здобуття Україною незалежності в нібито ліберальному та інтелектуальному „New York Review of Books”, є наочним прикладом такого ставлення, про що чітко свідчить її зневажлива назва [Matlock, 2000].

Насправді, таких висловлювань тоді не бракувало, досить згадати сумнозвісне зауваження Романо Проді про те, що Україна „має стільки ж підстав бути в ЄС, як і Нова Зеландія” (бо новозеландці, за його словами, також мають європейську ідентичність) [Another faraway country, 2004]. Чи не менш хамуватий жарт Гюнтера Фергойгена про те, що „кожен, хто вважає, що Україну слід прийняти в ЄС, повинен так само визнати, що й Мексику треба прийняти в США” [Varfolomeyev, 2002]. Усі ці репліки походять не з

жовтої преси й аж ніяк не від політичних маргіналів: Дж. Метлок у 1987–1991 роках був послом США в Москві, Р. Проді — прем'єр-міністром Італії у 1996–1998 та 2006–2008 роках і президентом Єврокомісії у 1999–2004, а Г. Фергойген — депутатом Бундестагу у 1983–1999 та єврокомісаром у 1999–2010 роках.

Утім, не лише імперська спорідненість робить багатьох людей Заходу такими сприйнятливими до російського „імперського знання” (часто ціною „неісторичних” народів). Цьому сприяє й давня традиція геополітичного реалізму, яка хоч і була частково переглянута на нормативному рівні в останні кілька десятиліть, проте на практиці й далі зберігає впливові позиції в академічних колах і домінує у формуванні політики більшості урядів. У цьому відношенні мало що змінилося з 1933 року, коли британські дипломати радили урядові не реагувати на інформацію про голод-геноцид в Україні заради вигідних торговельних відносин з Москвою. Хоч артикулюється ця позиція тепер обережніше. Так, наприклад, у 2000 році, напередодні великого розширення Євросоюзу, міністерства закордонних справ Німеччини та Франції підготували таємну доповідь, в якій віднесли Україну до російської сфери впливу з дуже подібних „прагматичних” міркувань: „Прийняття України означало б ізоляцію Росії. Досить буде задовольнитися тісною співпрацею з Києвом. ЄС не повинен більше розширюватися на Схід...” [*New Neighbourhood ...*, 2002]. (Прикметно, що їх непокоїла лише гіпотетична „ізоляція” Росії. Про вірогідні — катастрофічні, як тепер бачимо, — наслідки їхнього рішення для України вони навіть не задумувалися: „неісторичні” нації, з погляду „реалістів”, не мають суб'єктності, а отже, й не варто їхньою долею перейматися). Той самий наратив звучатиме згодом і щодо „легітимних безпекових інтересів” та „занепокоєнь” Росії у зв'язку з так званим „розширенням” НАТО. Безпекові занепокоєння України, Грузії чи Молдови — набагато реальніші й обґрунтованіші від російських — нікого в цих дискусіях не цікавитимуть.

Російське „імперське знання” виразно прочитується в уявленнях західних політиків і дипломатів про Росію та Україну і в їхніх відповідних висловлюваннях. Ось, наприклад, колишній президент Франції Валері Жискар д'Естен пояснює в стилі Дж. Метлока і подібною компетентністю, чому Україну не можна залучати до європейського проекту: „Кордони сучасної України були накреслені Радянським Союзом лише близько 1957 року [sic]. Це викликає суперечки між Москвою та Києвом. Крим, наприклад, ніколи історично не належав Україні. Частина України дійсно має європейський характер — це землі, що належали Польщі, а перед тим — Речі Посполитій. Але території за Дніпром і південніше мають російський характер. Ці землі не можуть належати до Європейського Союзу доти, доки Росія не буде прийнята до ЄС” [Bielecki, 2005]. Інший приклад — від колишнього канцлера Західної Німеччини Гельмута Шмідта, — одкровення, зроблене ним невдовзі після російської анексії Криму і вторгнення на Донбас: „Ще в 1990 році ніхто на Заході не сумнівався, що Україна

століттями належала Росії. Відтоді Україна стала незалежною державою, проте вона не є національною державою” [Ash, 2023]. (Прикметно, як у цьому дискурсивному викрутасі сумнівне популярне уявлення („ніхто не сумнівався”) перетворюється раптом на доведений факт: „Україна [все ще] не є національною державою”. З такою потужною риторичною підтримкою з боку впливових міжнародних гравців не випадає дивуватися, чому Путін відверто у їхній присутності заперечував саме існування України і, врешті, зухвало приступив до її ліквідації.

Тімоті Гартон Еш згадує, як у 2004 році, після вражаючої Помаранчевої революції, він закликав президента Європейської комісії Жозе Мануеля Баррозу публічно заявити, що Європейський Союз хотів би бачити Україну в майбутньому своїм членом. „Якщо я це зроблю, — відповів той, — то негайно дістану потиличника від двох великих держав-членів [Франції та Німеччини]”. „Спочатку має відбутися дискусія про те, чи ця країна взагалі є європейською”, — відверто прояснила проблему пресекретарка комісара ЄС зі зовнішніх зв'язків [Ash, 2023].

Справді, аж до березня 2022 року, коли лідери ЄС кардинально змінили свою думку і заявили на саміті у Версалі, що „Україна належить до нашої європейської сім'ї” [Herszenhorn & Varigazzi, 2022], в жодному офіційному документі Євросоюзу Україна не називалася європейською нацією. Замість цього вона евфемістично визначалася як „країна-сусід” або „державо-партнер”. Три десятиліття мирного розвитку і два тижні запеклих боїв — „стільки зусиль і стільки непотрібного кровопролиття”, за словами Тімоті Снайдера, знадобилося, щоб досягти того, що мало б бути цілком очевидним, якби не російські лінзи на очах європейців: „Жодній іншій країні не доводилося таким способом здобувати міжнародне визнання — через збройний опір російській агресії” [Snyder, 2022].

3. Виклики деколонізації. Російська війна в Україні спричинила широку дискусію про її причини, ідеологічне підґрунтя та роль інтелектуалів у розробці, просуванні чи просто сприянні поширенню імперської ідеології. Здебільшого ця роль не була активною і цілеспрямованою, проте, як влучно зауважує українсько-канадський дослідник, „не підтримуючи й не схвалюючи відкрито російський режим, [західні] науковці й уряди все ж відігравали класичну роль пособників: створювали, дозволяли та/або підтримували рамки, в яких дії Росії розглядалися як легітимні або принаймні прийнятні і терпимі. Панівний академічний дискурс запевняв російський уряд у його безкарності та підбадьорював його агресивний, насильницький політичний курс” [Zayarnyuk, 2022]. Люди на Заході, які писали про Україну з супрематистськими („орієнталістськими”) упередженнями та/або явною некомпетентністю, „частково закладали підґрунтя для багатьох заяв Путіна”, які, зрештою, вилилися в практику геноциду [Zayarnyuk, 2023].

Саме ця практика (і суспільне обурення, яке вона викликала) змусила західних інтелектуалів, хоч і з запізненням, критичніше глянути на ідеологічні обґрунтування — квазіісторичні, псевдоетнологічні та геополітичні, — які

роками просувалися путінським режимом, не викликаючи серйозних заперечень ані з боку західних науковців, ані з боку політиків. Поблажливість політиків до кримінальних режимів не надто дивує, беручи до уваги панівний у тому середовищі цинізм (званий „реалізмом”) — цілком у дусі сумнозвісної записки британського МЗС з приводу голоду в Україні. Але брак реакції з боку інтелектуалів свідчить про серйознішу проблему: аргументи Кремля не тільки не суперечили основним положенням „політичного реалізму”, вони ще й цілком узгоджувалися з основними постулатами російського „імперського знання”, засвоєного на міжнародному рівні як наукова істина та загальноприйнята мудрість.

І „політичний реалізм”, і „імперське знання” мають чимало спільного, оскільки в основі обох лежить сутнісно расистська віра в те, що одні нації вищі за інші і тому мають право на різні привілеї (наприклад, „легітимну сферу впливу”), тоді як менші, „неісторичні” нації не мають ні власної волі, ні власної гідності і повинні бути підпорядковані (а іноді і принесені в жертву) великим господарям заради стабільності і „прогресу”. Саме з цієї причини уявні (і лицемірні) „безпекові проблеми” Росії сприймаються й обговорюються на міжнародному рівні серйозніше, ніж справді реальні безпекові тривоги її сусідів; саме через це 170 років російського колоніального панування в Криму виявляються в очах світової спільноти єдиною реальністю для цього півострова, затьмарюючи п’ятсот попередніх років кримськотатарської державності, як і подальшу історію геноцидного винищення автохтонів колонізаторами. І саме з тієї причини так багато експертів і політиків переймаються й досі тим, як „зберегти Путіну обличчя” й уникнути „приниження”, а не як притягнути його до відповідальності за злочини агресії і геноциду.

Західний „політичний реалізм” чудово поєднується з російським „імперським знанням”, оскільки обоє визнають супрематистську ієрархію „історичних/неісторичних” націй, „більш важливих” і „менш важливих”, „об’єктивно” наділених правом на панування і, навпаки, призначених на підпорядкування. Російські історичні міфи про „Київську Русь = Росію” і політичну тяглість між Києвом і Москвою, про штучність і вторинність України по відношенню до буцімто „тисячолітньої” Росії, про споконвічну спорідненість, майже тотожність обох народів чудово резонували з уявленнями реалістів про геополітичну вищість Росії і меншовартість її сателітів. Не було потреби ставити під сумнів „імперське знання”, оскільки воно забезпечувало „стабільність”, тимчасом як підважування його аксіом підвищувало ймовірність політичних бифуркацій.

Сумнівний статус-кво міг би тривати вічно, якби Путін не перебрав міри й не розпочав тотального вторгнення — замість подальшої гібридної інвазії в Україні, евфемістично званої на Заході „українською кризою”. Пробудження Заходу прийшло надто пізно і дуже дорогою ціною — принаймні для українців. Уся міжнародна система: безпеки, торгівлі, дипломатичних відносин, культурного обміну тощо — була глибоко зруйнована. Міжнародна

наука, яка переважно є західною наукою, не могла більше ігнорувати нову ситуацію, здебільшого уможливлену браком об'єктивного знання в світі про Росію та Україну і загалом глобальними структурними проблемами його виробництва й поширення.

„Коли ми дивимось на інтелектуальне конструювання світу з позиції американського коледжу чи британського університету, — стверджує Андрій Заярнюк, — вимальовується дуже імперська картина реальності, де чітко видно колишні імперські центри і периферію, провінції... Імперії насправді нікуди не зникли, вони і досі існують у ментальній географії. Адже імперії XIX століття — це не лише завоювання і захоплення територій, це ще й імперські метрополії — грандіозні центри культури і знань з чудовими університетами та академіями наук” [Zayarnyuk, 2023]. І система виробництва знань від тих часів залишається практично незмінною, оскільки „академічні (і не лише академічні — *Авт.*) структури дублюють конфігурації влади, впливу й домінування, які вже існують у міжнародних відносинах”.

Важко сказати, чи цю систему вдасться кардинально змінити, беручи до уваги структурний характер чинників, які її підтримують і відтворюють. Проте деколонізація справді постала тепер на порядку денному в західній гуманістиці — принаймні як гасло. Нещодавня конференція ASEES (Асоціації слов'янських, східноєвропейських та євразійських досліджень) проголосила її своєю головною метою. „Повномасштабне вторгнення Росії в Україну спонукає до переоцінки і трансформації російськоцентричних відносин влади та ієрархій як у регіоні, так і в тому, як ми його вивчаємо”. Російська війна в Україні, як влучно зауважив один з учасників форуму, „підштовхнула науку до розуміння імперії та колоніалізму, як, можливо, ніколи раніше... Бо раніше це були лише академічні дискусії, а тепер за це гинуть люди” [Prince, 2023].

Першорядне значення для цієї нової дискусії має визнання того, що нинішня війна не стосується території, ресурсів і суто колоніального завоювання, як на цьому наполягають політичні реалісти. Не йдеться, тим більше, про уявну „загрозу” Росії з боку НАТО і нібито „занепокоєння з приводу безпеки” — малоімовірні для країни з другим за величиною ядерним арсеналом у світі. Йдеться навіть не про виживання режиму і необхідність „закручувати гайки” й мобілізувати людей проти вигаданої зовнішньої загрози, і не про бажання приборкати демократичну „хворобу” в сусідів, аби вона не поширилася ще й на Росію. Насправді ця війна є „війною культур”, війною за історію та ідентичність — усупереч теоріям політичних реалістів, які вважають, що міжнародні відносини — це насамперед питання накопичення влади й багатства і підвищення безпеки.

„Реалісти” зазвичай не мають фахових знань і досвіду щодо Росії та України, проте охоче дають поради, як закінчити війну і досягти „дипломатичного рішення”. Вони впевнені, що всі політичні гравці раціональні і здатні до компромісів, і просто не уявляють, що деякі лідери можуть бути ірраціональними і параноїдальними. Це справді „безпрецедентний випадок у двадцять першому столітті: одержимий ідеєю-

фікс політичний лідер, який намагається втілити свою націоналістичну утопію, засновану на застарілому примордіалістському уявленні про націю, давно відкинутому наукою” [Torbakov, 2023].

Для українських учених, обізнаних із російською історією набагато краще від зарубіжних колег і тому достатньо скептичних щодо російських міфів про „Київську Русь = Росію” і „тисячолітню російську державність”, культурні/ідентичнісні корені війни є достатньо очевидними. Вони полягають у глибокій несумісності російської імперської та української національної ідентичностей: незалежна Україна, Україна поза Росією й без Росії докорінно руйнує весь російський світогляд і „русько-російську” самосвідомість; відсутність України створює величезну чорну діру, болючу рану в самому центрі російської імперської ідентичності та імперської уяви. Невдовзі після здобуття Україною незалежності в 1991 році професор Олег Ільницький проникливо стверджував, що „Україна самим своїм політичним існуванням та інтенсивними національними пошуками ставить під сумнів ексклюзивні претензії Росії на певні історичні періоди (наприклад, Київську Русь), а також щодо окремих культурних діячів... Україна, схоже, кидає виклик російському самоусвідомленню, яке великою мірою визначається посиланнями на цю землю, її культуру та історію” [Ilnytzkyj, 1992].

Це не означає, що тотальна війна, яка виходить далеко за межі дискурсивного поля, була неминучою або що всі інші чинники не відіграли в ній ролі. Марія Мельксоо проникливо перелічує їх, виокремлюючи при тому культурний/ідентичнісний чинник як найістотніший: „Повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 році — це багато речей водночас: агресивна війна; спроба ще одного територіального завоювання після анексії Криму та восьмирічної боротьби за Донбас; демонстрації сили онтологічно занепокоєною державою, керівництво якої, схоже, одержиме ідеєю величчя і розширення „русского міра” за допомогою нещадного насильства й брехні, що перевершує антиутопійну фантазію Джорджа Орвела. А головне — це імперська війна у світі національних держав, підперта відвертим запереченням Росією політичного суверенітету України й права українців на існування як незалежної нації. Несумісні логіки суверенітету (України) та імперіалізму (Росії) зіткнулися в цьому конфлікті” [Mälksoo, 2022].

Усвідомлення культурних/ідентичнісних коренів війни спонукає уважніше приглянутися до міфології, що лежить в основі російської імперської ідентичності і робить її несумісною із самим існуванням незалежної України. Деконструкція цієї міфології увінчалася в Україні у 2014–2015 роках „ленінопадом” і процесом декомунізації і завершилася тотальною зачисткою всіх імперських реліктів після 2022. На Заході радикальна ревізія видається проблематичнішою, оскільки стикається з корпоративними інтересами численних „русистів”, які домінують на полі славістики, і суперечить цинічному „реалізму” багатьох політиків, а тим більш бізнесменів, і відтак безпорадно борсається у ментальних кліше та „загальновідомих істинах” щодо Росії, накопичених і нормалізованих на

Заході впродовж століть.

Ще в 1995 році Марк фон Гаген пробував спрогнозувати наслідки нового політичного устрою в Східній Європі для західних академічних кіл: „Подібно до того, як міжнародна політична система повинна тепер пристосуватися до проголошених нещодавно суверенітетів країн Східної та Центральної Європи, вчені за межами регіону повинні так само відновити історичну та інтелектуальну легітимність своїх об'єктів дослідження... Все це не означає, що ми мусимо скрізь створити кафедри української історії, так само, як було б нереалістично думати, що литовська, естонська чи казахська історія пропонуватимуться тепер скрізь і всюди. Але ми можемо, як мінімум, сподіватися, що в майбутньому кафедри, які пропонують посади з російської та східноєвропейської історії, вимагатимуть від претендентів знання історії більш ніж одного народу Російської імперії та розуміння інтелектуальних і методологічних проблем викладання історії імперії” [Hagen, 1995, p. 673].

Ці пропозиції, за всієї своєї слушності, не похитнули панівного русоцентризму в регіональних і, зокрема, славістичних студіях. Сьогодні порядок денний ґрунтовної деколонізації артикулюється набагато рішучіше: „Війна стала потрясінням для світу, а відтак і для академічного середовища як його частини”, — стверджує Едвард Шац, директор Центру європейських, російських та євразійських досліджень (CERES) при Торонтському університеті. „Я відчуваю, що вже неможливо робити все так само, як і до цього. Щось має змінитися. Питання лише у тому, наскільки сильно і в яких вимірах” [Prince, 2023]. Найрадикальніші пропозиції передбачають не лише перегляд навчальних програм, критичне переосмислення російських джерел та ширше представлення альтернативних неросійських текстів, а й фундаментальніші структурні зміни:

„Деколонізацію потрібно починати з мови. Не менш важлива й структурна деколонізація наративів... [Поки що] незалежно від того, праві чи ліві погляди сповідує людина, її структурне мислення чомусь залишається сталим і чудово вписується в путінську логіку... Тут оприявнюється проблема розуміння того, як ми розповідаємо історію, як (не)працюємо з мовою, яку запозичили ще в XIX столітті... Зупиніться й придивіться до історичних наративів: це націоналізуючі наративи. Вони русифікують не через якусь лиху волю, а через те, що російськість присутня в них як щось "давнє", щось, що є системоутворюючою базою оповіді. Це природне сприйняття російськості потребує деконструкції... Всі поняття, які ми сприймаємо як даність, потребують осмислення й деконструкції. Саме тому необхідні нові наративи... Якщо ми не зламаємо структурні основи відтворення [старих] наративів, цих патернів організації дисципліни та підготовки аспірантів, на жаль, ми не змінимо нічого” [Могильнер, 2023].

Учасники обговорення резонно нагадують, що перегляду потребує не лише сфера історії чи культури і літератури, а й сфера політичних наук і, зокрема, міжнародних відносин — справжнє гніздо „політичних реалістів”, які вміло поєднують експліцитне засудження російської агресії з її імпліцитним виправданням за допомогою сумнівних аргументів та

безвідповідальних закликів „зрозуміти Путіна”, врахувати „обидві” точки зору, спонукати Україну до „компромісів”. „Війна в Україні, — як зауважує Марія Мельксоо, — ставить дисципліну міжнародних відносин перед складною постколоніальною проблематикою. Вона спонукає дослідників звернути нарешті увагу на глибокий конфлікт між імперським устроєм та національно-державним на занедбаній ними східно-європейській периферії. І задуматися над моральністю пропозиції перетворити ту або ту державу на буферну зону” [Mälksoo, 2022].

Два інші аспекти деколонізаційних завдань виходять за межі українознавства і, взагалі, української проблематики. Один із них нагадує нам, що Україна — не єдина жертва російського „імперського знання” та його глобального домінування, хоч і справді посідає центральне місце в російській імперській міфотворчості. На деколоніальний аналіз заслуговують усі російські домініони, незалежно від форм їхнього колоніального підкорення — чи то через пряме завоювання, чи то через масове переселення колоністів, чи через династичну інкорпорацію (за кожною із цих форм та їхніми комбінаціями завжди стояв, зрештою, примус або ж загроза примусу). Особливо це стосується корінних народів Кавказу, Середньої Азії, Сибіру та Крайньої Півночі, які посідали найнижчі місця в імперській етнічній ієрархії і потерпали не лише від супрематистської зверхності „найпрогресивнішого” в СРСР народу („народу-богоносця” в царській імперії), а й від банального, розлитого у повсякденні расизму. Науковці з цих регіонів, як зазначає казахська авторка, „мають і досі труднощі з тим, щоб бути почутими на Заході через владні ієрархії у виробництві знань. ... Після розпаду Радянського Союзу політики на Заході розглядали Росію як таку, що забезпечує суверенні права колишніх колоній, особливо в Центральній Азії... Активісти на "Глобальному Півдні" і тепер розглядають Радянський Союз як антизахідну, антикапіталістичну державу” [Kassymbekova & Marat, 2022], не відчувачи жодної солідарності із колонізованим населенням „радянського Півдня”.

Інший аспект деколонізаційних завдань стосується безпосередньо самого Заходу — його власної традиції „орієнталізму” і того, що сьогодні саркастично називають *Westplaining* — схильність „пояснювати ситуацію в Україні та Східній Європі, ігноруючи голоси з регіону, розглядаючи його як об’єкт, а не суб’єкт історії або ж претендуючи на досконале розуміння російської логіки та мотивів” [Smoleński & Dutkiewicz, 2022; Kwiecińska & Skigin, 2022; Kazharski, 2022; Belafatti, 2014]. Деякі науковці висловлюють відвертий скептицизм щодо „деколонізаційних” ініціатив, які „походять з привілейованих імперських центрів з тривалою історією колоніальних завоювань”, без докорінної зміни „структур і рамок, які визначають мультидисциплінарну підгалузь регіональних досліджень”. Андрій Заярнюк згадує „Євразію” як одне з тих понять, які надають специфічного забарвлення всьому, що потрапляє під його семантичний вплив, незалежно від намірів науковців: „Окреслений довкола Росії простір залишатиметься під її домінацією достоту як колишня "Рада Економічної Взаємодопомоги”

чи путінський "Євразійський союз" [Zayarniuk, 2022, p. 197, 208].

„Коли йдеться про географію виробництва знань, — стверджує він, — "деколонізація" власної історії та культури має бути залишена Україні, але вона також має супроводжуватися "деімперіалізацією" імперської оптики західних академічних кіл. Першим простим кроком могло б стати визнання існування і легітимності українознавства, в тому числі української історії. Українська культура була такою ж реальною і багатою сто років тому, як і тепер. Щоб визначати тенденції в цій культурі і робити про неї судження, треба спершу її опанувати. Це сфера, яка вимагає доброго знання мови і багатьох додаткових знань. Докторський ступінь з російської історії не повинен розглядатися як підтвердження компетентності щодо України. Науковій спільноті час усвідомити, що центр українознавства тепер в Україні. Голоси українських науковців-експертів мають бути почутими і шанованими, а не ігнорованими чи осмішуваними. І, нарешті, ті українські історики, які самі брали участь у демонізації України та української ідентичності, повинні визнати свою моральну відповідальність за війну, смерть і страждання українців і переглянути свої пріоритети, порядок денний, емпатію та підходи в рамках дисципліни" [Zayarniuk, 2022, p. 209].

Висновки. Відважившись на рішучий опір російській агресії, Україна осягнула небувалий раніше рівень суб'єктності у міжнародних відносинах. Це відкриває можливості для ефективнішого утвердження власного порядку денного на міжнародній арені та успішнішого деконструювання російського „імперського знання” з усіма його токсичними відгалуженнями. Дебати про деколонізацію проливають світло на колоніальну сутність нинішньої російсько-української війни і допомагають людям на Заході поступово позбуватися „імперського знання” з усіма його стереотипами про Росію, Україну та їхні історичні відносини. Сьогодні завдяки спільним зусиллям українських і зарубіжних учених це „знання” на академічному рівні вже здебільшого розвінчане й дезавуйоване. Проте залишаються ще величезні простори, інтелектуальні й географічні, де це „знання” й далі домінує. З одного боку, це стосується масової культури, шкільної освіти й популярних видань. А з другого — російське „імперське знання” зберігає міцні позиції в країнах так званого „Глобального Півдня”, які все ще сприймають Росію як спадкоємицю СРСР, прапороносця антиімперіалізму та антиколоніалізму. Засліплені антизахідними, зокрема антиамериканськими почуттями, мешканці Півдня не бачать, що Україна є жертвою такого самого геноцидного колоніалізму, від якого вони потерпали в минулому, тільки тепер він володіє набагато потужнішою зброєю і набагато витонченішою пропагандою. Дебати про деколонізацію можуть зробити внесок у ширшу галузь постколоніальних досліджень, до якої тривалий час не залучали східноєвропейців, як і всіх інших російських „субалтернів”. Варто докласти більших зусиль, щоб пояснити світові, зокрема мешканцям „Глобального Півдня”, що колоніальне підкорення, гноблення, визиск, приниження і навіть екстермінація не конче мають расове підґрунтя і практикуються не лише за

океаном. **Перспективи подальших досліджень** полягають, отже, у вивченні особливостей поширення і функціонування російського „імперського знання” в постколоніальних країнах „Глобального Півдня” та у поширенні дослідницького інтересу також на сферу масової культури, шкільної освіти тощо, де „імперське знання” зберігає набагато міцніші позиції, ніж у західних політичних чи наукових колах.

Бібліографічні посилання/References

- Грабович, Г. (1999). Україна: підсумки століття. *Критика*, 11(3), 4–8.
- Hrabovych, H. (1999). Ukraine: pidsumky stolittia [Ukraine: the results of a century]. *Krytyka*, 11(3), 4–8 [in Ukrainian].
- Ильин, И. (2017). Основы борьбы за национальную Россию. У *Национальная Россия. Наши задачи: Сборник*. Москва: Алгоритм. <https://www.litres.ru/book/ivan-ilin/nacionalnaya-rossiya-nashi-zadachi-13144589/chitat-onlayn> (Оригінальна робота опублікована у 1938 р.).
- Il'in, I. (2017). Osnovy bor'by za nacional'nuju Rossiju [Fundamentals of the Struggle for a National Russia]. У *Nacional'naja Rossija. Nashi zadachi: Sbornik*. Moskva: Algoritm. (Oryhinalna robota opublikovana u 1938 r.) [in Russian].
- Ключевский, В. (1956). Курс русской истории. У *Собрание сочинений в 8 томах*. (Ч. 1). Москва: Госполитиздат.
- Ključevskij, V. (1956). Kurs russoj istorii [Course of the Russian history]. У *Sobranie sochinenij v 8 tomah*. (Ch. 1). Moskva: Gospolitizdat [in Russian].
- Малей, А. (2023, Липень 10). Битва за історію: інформаційна війна, яку Московія веде в іноземних дитячих книжках. *Тексту*. <https://texty.org.ua/articles/110110/bytva-za-istoriju-informatsijna-vijna-jaku-moskovija-vede-v-inozemnykh-dytjachykh-knyzhkakh/>
- Maliei, A. (2023, Lypen 10). Bytva za istoriiu: informatsiina viina, yaku Moskoviiia vede v inozemnykh dytiachykh knyzhkakh [The battle for history: the information war waged by Muscovy in foreign children's books]. *Teksty*. <https://texty.org.ua/articles/110110/bytva-za-istoriju-informatsijna-vijna-jaku-moskovija-vede-v-inozemnykh-dytjachykh-knyzhkakh/> [in Ukrainian].
- Могильнер, М. (2023, Квітень 6). „Мені завжди здавалося, що українське інтелектуальне середовище відрізнялося від інтелектуального середовища в Росії саме тим, що в українському були різні голоси і відбувався справжній цікавий діалог” [інтерв’ю]. *Україна модерна*. <https://uamoderna.com/new/backward/maryna-mohylner-meni-zavzhdy-zdavalosia-shcho-ukrainske-intelektualne-seredovyshe-vidriznialosia-vid-intelektualnoho-seredovyshe-rosii-same-tym-shcho-v-ukrainskomu-buly-rizni-holosy-i-vidbuvavsi/>
- Mohylner, M. (2023, Kviten 6). „Meni zavzhdy zdavalosia, shcho ukrainske intelektualne seredovyshe vidriznialosia vid intelektualnoho seredovyshe v Rosii same tym, shcho v ukrainskomu byly rizni holosy i vidbuvavsia spravzhnii tsikavyi dialoh” [„It has always seemed to me that the Ukrainian intellectual environment was different from the intellectual environment in Russia precisely because there were different voices in the Ukrainian one and there was a real interesting dialog going on”]. [interview]. *Ukraina moderna*. <https://uamoderna.com/new/backward/maryna-mohylner-meni-zavzhdy-zdavalosia-shcho-ukrainske-intelektualne-seredovyshe-vidriznialosia-vid->

intelektualnoho-seredovyshcha-v-rosii-same-tym-shcho-v-ukrainskomu-buly-rizni-holosy-i-vidbuvavsi/ [in Ukrainian].

- Струве, П. (1912). Общерусская культура и украинский партикуляризм: ответ Украинцу. *Русская мысль*, 1, 65–86. <https://viewer.rsl.ru/ru/rsl60000303782>.
- Struve, P. (1912). Obshherusskaja kul'tura i ukrainskij partikuljarizm: otvet Ukraincu [All-Russian culture and Ukrainian particularism: response to Ukrainets]. *Russkaja mysl'*, 1, 65–86. [in Russian].
- Another faraway country*. (2004, December 2). *The Economist*. <https://www.economist.com/europe/2004/12/02/another-faraway-country>
- Applebaum, A. (1997). Norman Davies is innocent. *The Prospect*. <https://www.prospectmagazine.co.uk/culture/55334/norman-davies-is-innocent>
- Ash, T. G. (2023, February 23). Ukraine in Our Future. *New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/2023/02/23/ukraine-in-our-future-timothy-garton-ash>
- Belafatti, F. (2014, October 27). Orientalism reanimated: colonial thinking in Western analysts' comments on Ukraine. *Euromaidan Press*. <http://euromaidanpress.com/2014/10/27/western-commentators-should-rid-themselves-of-old-prejudices-dating-back-from-the-age-of-colonialism-before-commenting-on-eastern-european-affairs/>
- Bielecki, J. (2005, Listopad 26). Europa pod ścianą [Europe against the wall]. [Interviu z Valeri Zhyskar dEstonom]. *Rzeczpospolita*. <https://archiwum.rp.pl/artukul/583586-Europa-pod-sciana.html>
- Brumberg, A. (1992, October 22). Not So Free At Last. *New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/1992/10/22/not-so-free-at-last/>
- Carynyk, M. et al. (Eds.). (1988). *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933*. Kingston: Limestone Press. <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13544/file.pdf>
- Chaffin, J. (2023, May 5). Bill Clinton saw Vladimir Putin's Ukraine campaign as „just a matter of time”. *Financial Times*. <https://www.ft.com/content/404af8ef-d073-4edc-ab25-384442864342>
- Cook, E. (2023, April 5). Bill Clinton: I'm to Blame for Russia's Invasion of Ukraine. *Newsweek*. <https://www.newsweek.com/bill-clinton-ukraine-war-russia-nuclear-weapons-deal-vladimir-putin-1792682>
- Davies, N. (1994, June 9). The Misunderstood War. *The New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/1994/06/09/the-misunderstood-war>
- Davies, N. (1995, May 25). The Misunderstood Victory in Europe. *The New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/1995/05/25/the-misunderstood-victory-in-europe/>.
- Devroy, A., & Dobbs, M. (1991, August 2). Bush Warns Ukraine on Independence. President Supports Gorbachev's Union Treaty in Kiev Speech. *The Washington Post*. <https://web.archive.org/web/20140611082257/http://www.highbeam.com/doc/1P2-1077882.html>
- Flier, M. (1993, January 14). Re: „Not So Free at Last”. *New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/1993/01/14/not-so-free-at-last-1>
- Hagen, M. (1995). Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*, 54(3), 658–673.
- Herszenhorn, D., & Barigazzi, J. (2022, March 11). EU leaders back Ukraine but balk at fast-track membership. *Politico*. <https://www.politico.eu/article/euco-versailles-summit->

ukraine-russia-eu

- Ilnyckyj, O. (1992). Russian and Ukrainian Studies and the New World Order. *Canadian Slavonic Papers*, 34(4), 445–458
- Kassymbekova, B., & Marat, E. (2022, April 27). Time to Question Russia's Imperial Innocence. *PONARS Eurasia Policy Memo*, 771. <https://www.ponarseurasia.org/time-to-question-russias-imperial-innocence>
- Kazharski, A. (2022, July 19). Explaining the „Westspainers“: Can a Western scholar be an authority on Central and Eastern Europe? *Ukrainian Studies*. <https://ukrainian-studies.ca/2022/07/19/explaining-the-westspainers-can-a-western-scholar-be-an-authority-on-central-and-eastern-europe>
- Kuzio, T. (2023, April 24). *If you're an expert on Russia it does not make you an expert on Ukraine, Georgia, or Estonia*. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=UGNBhqsetGM>
- Kwiecińska, E., & Skigin, P. (2022, April 7). The Discourse of Privilege: Western Europe and the Russian War against Ukraine. *Review of Democracy*. <https://revdem.ceu.edu/2022/04/07/the-discourse-of-privilege-western-europe-and-the-russian-war-against-ukraine>
- Mälksoo, M. (2022). The Postcolonial Moment in Russia's War Against Ukraine. *Journal of Genocide Research*. <https://doi.org/10.1080/14623528.2022.2074947>
- Matlock, J. (2000, February 24). The Nowhere Nation. *New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/2000/02/24/the-nowhere-nation>
- New Neighbourhood — New Association. Ukraine and the European Union at the beginning of the 21st century*. (2002). Policy Papers 6. Warsaw: Stefan Batory Foundation
- Potichnyj, P. (1993, January 14). Re: „Not So Free at Last“. *New York Review of Books*. <https://www.nybooks.com/articles/1993/01/14/not-so-free-at-last-3/>
- Prince, T. (2023, January 1). Moscow's Invasion of Ukraine Triggers „Soul-Searching“ at Western Universities as Scholars Rethink Russian Studies. *Radio Free Europe*. <https://www.rferl.org/a/russia-war-ukraine-western-academia/32201630.html>
- Said, E. (1978). *Orientalism*. New York: Pantheon Books.
- Smith-Peter, S. (2022, December 14). How the Field was Colonized: Russian History's Ukrainian Blind Spot. *H-Russia*. <https://networks.h-net.org/node/10000/blog/decolonizing-russian-studies/12015665/how-field-was-colonized-russian-history's>
- Smith-Peter, S. (2023, January 4). Periodization as Decolonization. *H-Russia*. <https://networks.h-net.org/node/10000/blog/decolonizing-russian-studies/12148542/periodization-decolonization>
- Smoleński, J., & Dutkiewicz, J. (2022, March 4). The American Pundits Who Can't Resist „Westspaining“ Ukraine. *The New Republic*. <https://newrepublic.com/article/165603/carlson-russia-ukraine-imperialism-nato>
- Snyder, T. (2017a, June 20). *Germany's Historical Responsibility For Ukraine*. [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=OTJwCCAF2IA>
- Snyder, T. (2017b, July 7). Germany Must Own up to Past Atrocities in Ukraine. *Kyiv Post*. <https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/timothy-snyder-germany-must-past-atrocities-ukraine.html>

- Snyder, T. (2018, March 16). Ivan Ilyin, Putin's Philosopher of Russian Fascism. *The New York Review of Books*. <http://www.nybooks.com/daily/2018/03/16/ivan-ilyin-putins-philosopher-of-russian-fascism>
- Snyder, T. (2022). Ukraine Holds the Future. *Foreign Affairs*, 5(101). <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder>
- Subtelny, O. (1993). The Current State of Ukrainian Historiography. *Journal of Ukrainian Studies*, 18(1–2), 33–54. <http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/13743/file.pdf>
- Thompson, E. (2000). *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Westport, CT and London: Greenwood.
- Torbakov, I. (2023, April 26). The Kremlin's nationalist utopia. *Eurozine*. <https://www.eurozine.com/the-kremlins-nationalist-utopia>
- Varfolomeyev, O. (2002, 18 July). The EU's Unwanted Stranger? *Euractiv*. <https://www.euractiv.com/section/med-south/opinion/the-eu-s-unwanted-stranger>
- Wolff, L. (1994). *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford: Stanford University Press.
- Zayarnyuk, A. (2022). Historians as Enablers? Historiography, Imperialism, and the Legitimization of Russian Aggression. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 9(2), 191–212. <https://doi.org/10.21226/ewjus754>
- Zayarnyuk, A. (2023, March 13). „When we look at the intellectual construction of the world from the position of an American college or British university, a very imperial picture of reality emerges” [interview]. *Ukrainian Jewish Encounter*. <https://ukrainianjewishencounter.org/en/andriy-zayarnyuk-when-we-look-at-the-intellectual-construction-of-the-world-from-the-position-of-an-american-college-or-british-university-a-very-imperial-picture-of-reality-emerges>

Стаття надійшла до редакції 08.03.2024